

XI əsrin hikmət sahibi Əhməd Yəsəvi

Buludxan XƏLİLOV,
filologiya elmləri doktoru, professor.

Rəvayətlərə görə, Əhməd Yəsəvi Qərbi Türkünstanın Çimkənd şəhərinin şərqində olan Sayram qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. Sayram qəsəbəsi lap qədimdən bəri önəmli bir mərkəzdə yerləşmişdir. Bəzi mənbələrdə və Əhməd Yəsəvinin öz şeirində onun Türkünstanın Yəsi şəhərində dünyaya gəldiyi qeyd olunur. Tədqiqatçılardan bəziləri Əlişir Nəvaiyə istinad edərək Əhməd Yəsəvinin mənşəyinin, anadan olduğu yerin Yəsi olduğunu qeyd etmişdir. (bax: Ahmed-i Yesevi. Divan-i hikmetten seçmələr. Ankara, 2000, s. 7). Onu da inandırıcı qəbul etmək olar ki, Əhməd Yəsəvinin hikmətləri özündən sonra Yəsəvi dərvişləri və təriqət mənsubları tərəfindən dəyişikliyə uğramış, onun dünyaya gəldiyi yer Yəsi kimi göstərilmişdir. Belə olduğu üçün onun Sayramda dünyaya gəldiyini qəbul edənlər heç də yanılmazlar.

Əhməd Yəsəvinin doğum tarixi dəqiq şəkildə bilinmir, belə hesab olunur ki, o, XI əsrin ikinci yarısında dünyaya gəlmişdir.

Əhməd Yəsəvinin atası Sayramın tanınmış adamlarından olub və adı Şeyx İbrahimdir. Şeyx İbrahim Həzrəti Əlinin nəslindən olan bir kişi kimi tanınmışdır. Anası Şeyx İbrahimin xəlifələrindən biri olan Musa Şeyxin qızı Ayişə xatundur. Əhməd Şeyx İbrahimin Gövhər Şahnaz adlı qızından sonra dünyaya gələn ikinci uşağı idi. O, əvvəl anasını, sonra da atasını itirmiş və bacısı ilə birlikdə yetim qalmışdır. Əhməd ata-anasından yetim qalanda yeddi yaş olmuşdur.

Sonralar o, məlum olmayan səbəbdən bacısı ilə birlikdə Yəsiyə gəlir. Bu zaman Yəsədə Arslan Baba adlı bir türk şeyxinin təmsil etdiyi və yaydığı təsəvvüf ənənəsi mövcud idi.

Əhməd ilk təhsili Yəsədə almış və yaşca kiçik olmasına baxmayaraq, gözlənilməyən qeyri-adiliklər göstərməklə bütün ətrafdakıların diqqətini özünə çəkmişdir. Burada ona mənəvi atalıq göstərən Arslan Babanı özünə mürşid seçmişdir. Yeri gəlmişkən, Arslan Babanın kimliyi də maraqlıdır. Hikmətlərin birində Arslan Babanın ərəb əsilli olduğu göstərilmişdir.

**Sahabeler aydılar Arslan Babdur atıngız
Arablarnı uluğu pakizedür zatingız
Terbiyet ten farz didi parça salıp yattingız
Arslan Babam sözlərin işitingiz teberrük**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Sahabeler dediler: Arslan Babdır adınız;
Arapların ulusu, tertemizdir zatınız;
Ten terbiyesi farz diyip, parça salıp yattınız;
Arslan Babam sözlərini işitiniz teberrük.**

Rəvayətə görə, Arslan Baba dörd yüz və ya yeddi yüz il yaşamışdır. Arslan Babanın Yəsədə Əhmədi tapması və onun təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olması təsadüfi deyil. Bu, Məhəmməd Peyğəmbərin vaxtilə Arslan Babaya olan tapşırığı və həvaləsi ilə bağlı bir məsələdir. Məsələnin mahiyyəti belədir ki, rəvayətə görə, Məhəmməd Peyğəmbərin ətrafı ac qaldığı üçün onun yanına gəlib yemək istəyir. Məhəmməd Peyğəmbər dua edir və onun bu duası ilə Həzrəti Cəbrayıl cənnətdən bir tabaq xurma gətirir. Xurmanı yeyən zaman onun bir dənəsi tabaqdan yerə düşür. Bu zaman Həzrəti Cəbrayıl deyir: "Bu xurma ümmətinizdən Əhməd adlı birinin qismətidir". Həzrəti Peyğəmbər ətrafındakılardan bu xurmanın Əhmədə kim tərəfindən çatdırılmasını soruşur. Bu sorğuya heç kəsin cavab vermədiyini görən Arslan Baba bu işi özü yerinə yetirəcəyini söyləyir. Həzrəti Peyğəmbər mübarək əli ilə xurmanı Arslan Babanın damağına yerləşdirir, Əhmədi harada, nə zaman tapacağımı başa salır və təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmasını ona tapşırır. Arslan Baba bu tapşırıqdan sonra Yəsiyə gəlir, Əhmədi axtarır, onu məhəllədə uşaqlarla oynadığı yerdə tapır. Arslan Baba bu məsələ barədə Əhmədə hələ bir söz deməmiş, uşaq (yəni Əhməd) ondan əmanətini (xurmanı) istəyir. Arslan Baba beş yüz il damağında saxladığı, tərəvətini, təzəliyini qorumuş xurmanı Əhmədə verir.

**Babam aydı ey balam teklif kılmadıng manga
Biş yüz yıldur kamımda saklap irdim min sanga
Mezesini siz alıp tılfin birdingiz manga
Arslan Babam sözlərin işitingiz teberrük**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Babam dedi: Ey çocuk, külfet vermedin bana;
Beş yüz yıldır damakta saklar idim ben sana;
Lezzetini siz alıp tılıfını verdiniz bana;
Arslan Babam sözlərini işitiniz teberrük.**

(Ahmed-i Yesevi. Divani-i hikmetten seçmeler. Ankara, 2000, s. 128-129).

Arslan Baba Əhmədin təlim-tərbiyəsi ilə bir il məşğul olmuş və bu müddət ərzində onun (Əhmədin) şöhrəti bütün Türküstana yayılmışdır. Əhmədin təlim-tərbiyəsi ilə bir il məşğul olduqdan sonra Arslan Baba vəfat etmiş, dünyasını dəyişmişdir. Əhməd Yəsəvi hikmətlərinin birində Arslan Babanın vəfatı ilə bağlı belə söyləyirdi:

**Babam aydı ey balam kaşımnda tur öleyin
Cenazemni okup köm can tasadduk kılalım
Meded kılrsa Mustafa İlliyyəingə kireyin
Arslan Babam sözlərin işitingiz teberrük**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Babam dedi: ey yavrum,
önümde dur, öleyim;
Namazımı kılıp göm, can sadaka kılalım;
Medet kılrsa Musafa, illiyyəine gireyim;
Arslan Babam sözlərini işitiniz teberrük.**

**Yığlap aydım ey Baba yaş kudek min bilmes min
Gurungızni kavlar min kötrip sala almas min
Hak Mustafa sünnetin
kudek min bilelmes min
Arslan Babam sözlərin işitingiz teberrük.**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Ağlayarak dedim ki:
Ey baba, genç çocuğum;
Kabrinizi kazarak götürüp defn edemem;
Hak Mustafa sünnetini, çocuğum, bilemem;
Arslan Babam sözlərini işitiniz teberrük.**

**Babam aydı ey balam melayikler yığılgay
Cebrail imam bolup özgeler tabi bolğay
Mikail ve İsrail köterip gurge koyğay
Arslan Babam sözlərin işitingiz teberrük**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Babam dedi:
Ey yavrum, melekler toplanacaq;
Cebrail imam olup, digərleri tabi olacaq;
Mikail ve israfi! kaldırıp mezara koyacaq;
Arslan Babam sözlərini işitiniz teberrük.**

**Kul Hacı Ahmed sözünəni nadanlarğa aytmağıl
Sözni aytıp nadanğa puçək pulğa satmağıl
Açdın ölseng namerddin
hergiz minnet tartmağıl
Arslan Babam sözlərin işitingiz teberrük.**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Kul Hacı Ahmed, sözünü cahillərə söylemə;
Söz söyləyib cahilə, dəğersiz pula satma;
Açlıktan ölsən bile, namerde minnet etmə;
Arslan Babam sözlərini işitiniz teberrük.**

(Ahmed-i Yesevi. Divan-i hikmetten seçmələr. Ankara, 2000, s. 130-131).

Əhməd Yəsəvinin Türküstanda məşhur olmasına bir hadisə də səbəb olmuşdur. Həmin hadisə belə baş vermişdir. Türküstanda Yəsəvi adında bir hökmdar varmış. O, qışı Səmərqənddə keçirər, yaz və yay fəslində isə Türküstan dağlarına ova çıxarmış. Yaz günlərinin birində Karaçuk dağına ova çıxan hökmdarın ovu uğursuz olur. Bunun səbəbi Karaçuk dağının ovçuluq üçün əlverişsiz olması idi. Ona görə də hökmdar ova maneçilik edən bu dağın ortadan götürülməsinə qərar verir. Bunun üçün o, idarə etdiyi torpaqlarda yaşayan bütün dərvişləri bir yerə toplayır və onların duaları ilə dağı yox etmək istəyir. Toplanan dərvişlərin duaları, nəzir-niyazları nəticəsiz qalır. Sonra hökmdar bilir ki, bu toplantıya qatılmayan bir dərviş də var. bu Şeyx İbrahim oğlu Əhməddir. Hökmdara söylənir ki, Əhməd ona görə toplantıya çağırılmamışdır ki, o, uşaqdır. Beləliklə, hökmdar Sayrama adam göndərir, Əhmədin toplantıya qatılmasını istəyir. Əhməd bu vəziyyəti bacısına danışır, bacısı deyir: "Babamızın vəsiyyəti var, sən zühur zamanın gəlib-gəlmədiyini babamızın türbəsi içində olan bir süfrə təyin edəcək. Əgər o süfrəni açarsən, demək zühur zamanı gəlib, gedə bilərsən". Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Əhməd Yəsəvinin atasının (babasının) Aktürbət adlanan türbəsi olmuşdur. Atasının türbəsinə gedən Əhməd süfrəni tapıb və açır. Bununla da onun zühur zamanının vaxtı çatdığı anlaşılır. Əhməd süfrəni özü ilə götürüb Yəsiyə gəlir. Yəsədə bütün dərvişlər Əhmədi gözləyirmiş. Əhməd süfrədəki bir parça çörəyi göstərincəyə qədər dərvişlər fatihə oxuyurlar. Əhməd çörək parçasını adamlar arasında bərabər şəkildə bölür. Onun qatıldığı bu toplantıda doqquz min kişi varmış. Bu kəraməti görənlər Əhmədin böyüklüyünə, mövqeyinin uralığına inanırlar. Əhməd isə atasından qalmış xirqəyə bürünərək duasının nəticəsini gözləyirmiş. Birdən-birə göy üzündən tökülən sel-su hər yeri suya qarq edir. Dərvişlərin səccadələri su üstündə üzməyə başlayır. Əhməd başını xirqəsindən çıxarana qədər sel-su dayanır, günəş çıxır. Toplananların hamısı görür ki, Karaçuk dağı ortadan yox oldu. Bunu görən hökmdar Əhməddən admın qiyamətə qədər qalması üçün dua etməsini istəyir. Əhməd isə deyir: "Aləmdə hər kim biri seversə, sən adınla biri yad eylesin". Həmin gündən indiyə qədər həm hökmdarın, həm də Əhmədin adı "Əhməd Yəsəvi" kimi anılır. Onu da qeyd edək ki, Sayramda İmam Məhəmməd və Əli nəslindən olanlara Xoca deyilmişdir. Əhməd Yəsəvi də Xoca silsiləsi ilə bağlı olduğundan o, Xoca Əhməd, Xoca Əhməd Yəsəvi, Kul Xoca Əhməd adları ilə yad olunur.

Əhməd Yəsəvinin atasının Aktürbət adlı türbəsinin olması barədə onun hikmətlərində məlumat verilmişdir:

**Arzuluq min karındaşlıq vilayətə
Uluğ babam ravzaları Ak Türbətə
Babam ruhi saldı mini bu ğurbətə
Min bilmes min neçük taksir kıldım muna**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Arzuluyum akrabalıq vilayete,
Büyük babam ravzaları Ak Türbete,
Babamın ruhu saldı beni bu gurbete;
Bilmem ki, ben nasıl taksir kıldım işte.**

Əhməd Yəsəvi atasının türbəsinə cənnət bağçası hesab etmiş, qohum-əqrəbalarının və atasının ruhunun bu ərazidə olmasını hikmətində qeyd etmişdir.

Əhməd Yəsəvi Arslan Babanın vəfatından sonra islam dininin o vaxt mərkəzlərindən biri sayılan Buxaraya getmişdir. Buxara həmin dövrdə Qaraxanlıların idarəsi altında olmuşdur. Buxara mədrəsəsində islam dini yüksək səviyyədə tədris olunmuş, burada alim və mütəəvviflər təhsil vermişlər. Onlardan biri də Şeyx Yusif Həmədani olmuşdur. Əhməd Yəsəvi dövrün ən görkəmli mütəəvviflərindən olan Şeyx Yusif Həmədanidən təhsil almışdır. Şeyx Yusif Həmədani 1048-ci ildə Həmədan yaxınlığında bir qəsəbədə dünyaya gəlmişdir. Gənclik çağında Bağdadda təhsil almış, daha sonra İsfahan və Səmərqəndin məşhur hədis alimlərindən dərslər almış, dini bilgilərini artırmışdır. Mərv və Herat şəhərlərində irşadla məşğul olmuş, 1140-cı ildə vəfat etmiş və Mərv şəhərində dəfn olunmuşdur. O, bütün ömrü boyu elm və təəvvüf yolunda çalışmış və xidmət göstərmişdir.

Əhməd Yəsəvi belə güman olunur ki, 1110-cu ildən sonra Şeyx Yusif Həmədani vəfat edəndə qədər ondan təhsil almış, İslam dininin incəlikləri, sufiliyin bütün dərinlikləri barəsində ondan öyrənmişdir. Və Şeyx Yusif Həmədanın üçüncü xəlifəsi mövqeyinə yüksəlmişdir.

Əhməd Yəsəvi 1166-cı ildə vəfat etmişdir. Belə rəvayət olunur ki, ənənəyə görə, Həzrəti Peyğəmbərin yoluna sədaqət və bağlılıq əlaməti olaraq 63 yaşında müridlərinə pilləkənlə enilə bilən quyu qazdırıb, quyunun dibində bir adamın girə biləcəyi hücrə tikdiribdir. Onun bu hücrədə nə qədər qaldığı məlum olmasa da, ancaq öləndə

qədər (1166-cı ilə qədər) buradan çıxmadığı və hücrədə vəfat etdiyi təxmin olunur. Rəvayətə görə, Əhməd Yəsəvi yüz iyirmi, yüz iyirmi beş, yüz otuz üç il yaşamışdır.

Əhməd Yəsəvinin 63 yaşında tikdirdiyi hücrəyə girməsi, çox güman ki, Məhəmməd Peyğəmbərin 63 yaşında vəfat etməsi ilə bağlıdır və Məhəmməd Peyğəmbərə olan sədaqətin göstəricisidir. 63 yaşında tikdirdiyi hücrədə yalnız ibadətlə məşğul olması və hücrəni məzar hesab etməsi Məhəmməd Peyğəmbərə və onun dininə olan sədaqətdən baş-qa bir şey deyil. Əhməd Yəsəvi hikmətlərində yazılır:

**Altmış üçde nida kildi kul yirge kir
Hem canıng min cananıng min canıngni bir
Hu şemşirin kolğa alıp nefsingni kır
Bir ü barım didarıngni körer min mü**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Altmış üçte nida gedi: Kul yere gir;
Hem canımım, cananımm, canını ver;
Hu kılıcı ele alıp nefsini kır!
Bir ve varım, didarımı görür müyüm?**

**Kul Hacı Ahmed nefsni tiftim nefsini tiftim
Andın kiyin cananımmı izləp taptım
Ölmes burun can birmekni derdin tarttım
Bir ü barım didarıngni körer min mü**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Kul Hacı Ahmed, nefsi teptim, nefsi teptim;
Ondan sonra cananımmı arayıp buldum:
Ölmeden önce can vermenin derdini çektim;
Bir ve varım, didarımı görür müyüm?**

O, Türküstanda öz türbəsində məzar olub qala-ğacını hikmətlərinin birində belə söyləmişdir:

**Kul Hacı Ahmed sözlegeni Haknı yadı
İşitmegen dostlarığa kalsun pendi
Gurbetlənip öz şəhriğa kaytıp yandı
Türkistanda mezar bolup kaldım muna**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Kul Hacı Ahmed, söylediği Hakkın yadı;
İşitmeyen dostlarına kalsın ögüdü;
Gurbet çekip öz şehrine dönüp gedi;
Türkistanda mezar olup kaldım işte.**

Əhməd Yəsəvi Yəsədə irşada başladığı vaxt Türkistanda güclü bir islamlaşma cərəyanı və islam ölkələrinin hər birində geniş yayılmış təsəvvüf cərəyanı mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Xarəzmşahlar qüvvətli bir İslam dövləti səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

Əhməd Yəsəvi Daşkənd və Sırdərya ərazisində, Seyhunun qarşısındakı bozqırlarda yaşayan köçəri türklər arasında güclü nüfuz sahibi olmuşdur. Onun ətrafında toplaşanlar islam dininin əsaslarını, şəriəti, təriqəti, ədəb və ərkanı öyrənirdilər. Ərəb və fars dillərini bilən Əhməd Yəsəvi öz təriqətini öyrətmək üçün sadə bir dillə heca vəznində mənzumələr-şeyrlər söyləmişdir. Görünür ki, həmin dövrdə mənzumələr-şeyrlər söyləyənlər olmuşdur. Ona görə də Əhməd Yəsəvi öz mənzumələrini digərlərindən fərqləndirmək üçün onlara "hikmət" adını vermişdir.

**Bismillah dip beyan eyley hikmet aytıp
Taliblerge dürr ü güher saçtım muna
Riyazetni katıg tartıp kanlar yutup
Min defter-i sani sözün açtım muna**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

Bismillahla başlayarak hikmet deyip

**Taliplere inci, cevher saçtım işte.
Riyazeti katı çekip, kanlar yutup
Ben defter-i sanı sözünü açtım işte.**

Əhməd Yəsəvi öz hikmətlərini sözü gözəllik bilənlər üçün, Allahın üzünü, çöhrəsini görmək istəyənlər üçün, qarıbların, fağırların, yetimlərin könlünü ovlamaq üçün yazdığını bəyan etmişdir:

**Sözni aydım her kim bolsa didar-taleb
Canı canğa peyvend kılıp regni ulap
Ğarib fakir yetimləni könglin avlap
Köngli bütün halayıkdın kaçtım muna**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Sözü didar isteyen herkes için söyleyip,
Canı cana bağlayarak damarları ekleyip,
Garip, fakir, yetimlərin gönlünü avlayıp
Gönlü bütün kimselerden kaçtım işte.**

Əhməd Yəsəvi könlü sınıqların dərdinə dərman qılmağı, yolda qalmış məzlumlara həmdəm olmağı tövsiyə etmişdir:

**Kayda körseng köngli sınık merhem bolğıl
Andağ mazlum yolda kalsa hemden bolğıl
Ruzi-ı mahşer dergahığa mahrem bolğıl
Ma vü menlik halayıkdın kiçtim muna**

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

**Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen;
Öyle mazlum yolda kalsa, hemdem ol sen;
Mahşer günü dergahına mahrem ol sen;
Ben-sen diyen kimselerden geçtim işte.**

Onun mənzumələri dərvişlər vasitəsilə türklərin yaşadığı ən uzaq yerlərə qədər çatdırılmışdır. Əlbəttə, onun hikmətləri türklər arasında düşüncə birliyinin təşəkkül tapmasına xeyli dərəcədə xidmət göstərmişdir. Onu da qeyd edək ki, Əhməd Yəsəvinin şöhrəti bütün türk ölkələrinə yayıldıqca Yəsəvilik də bir təriqət halına gəlmişdir.

Əhməd Yəsəvinin hikmətləri onun vəfatından sonra da dillər əzbəri olmuşdur. Rəvayətə görə, onun Türkünstanın hər tərəfinə yayılan doxsan doqquz min müridi, on iki min kamil təsəvvüf əhli (sufi adamı), özünün sağ olarkən təyin etdiyi bir çox xəlifələri olmuşdur. Əhməd Yəsəvinin ilk xəlifəsi Arslan Babanın oğlu Mansur Ata olmuşdur, Mansur Ata vəfat etdikdən sonra (1197-ci ildə) onun yerinə oğlu Abdülməlik Ata keçmişdir. Xəlifəlik bu ardıcılıqla davam etmiş, Abdülməlik Atanın vəfatından sonra onun yerinə oğlu Tac Xoca, Tac Xocanın yerinə onun oğlu Zəngi Ata xəlifəlik etmişdir. Əhməd Yəsəvinin ikinci xəlifəsi Xarəzmdən olan Səid Atadır. O, 1218-1219-cu illərdə vəfat etmişdir.

Əhməd Yəsəvinin üçüncü xəlifəsi Yəsəvi təriqətli hikmətləri ilə türklər arasında böyük nüfuz və şöhrət qazanmış Süleyman Həkim Ata olmuşdur.

Əhməd Yəsəvinin qəbri üzərində türbəni Teymur (1336-1405) tikdirir. Bu da təsadüfi olmamışdır. Belə ki, Əhməd Yəsəvi Teymurun yuxusuna girmiş və onun döyüşlərdə zəfər qazanacağını bildirmişdir. Teymur zəfərə yetişdikdən sonra (1396-1397) Əhməd Yəsəvinin qəbrini ziyarət etmək üçün Yəsəyə gəlmiş və ziyarətdən sonra qəbrin üstündə türbə tikilməsini qərarlaşdırmışdır. Dövrünün memarlığı baxımından fərqlənən türbə iki il ərzində tikilib sona yetirilmişdir. Bəzi rəvayətə görə, bu türbə sonralar özbək xanı Abdulla Xan tərəfindən, bəzi ehtimallara görə, Şeybani Xan tərəfindən əsaslı şəkildə təmir olunmuşdur.

Əhməd Yəsəvinin türbəsi türkmənlərin, özbəklərin, qazaxların, qırğızların ən müqəddəs ziyarətgahı olmuşdur. İndi də bu türbədə ibadətə məşğul olurlar.

Orta Asiyanın bozqırlarında yaşayan türklərin öldükdən sonra Əhməd Yəsəvinin türbəsi yanında, ətrafında dəfn olunması xüsusi önəm daşımışdır. Hələ sağ olarkən bu türbənin ətrafında özünə qəbir yeri alanlar az olmamışdır. Belə bir ənənə də vardır ki, qışda vəfat edənlər keçənin içində ağaca asılır və bahara qədər dəfn olunmur. Bahar gəldikdə isə Əhməd Yəsəvinin türbəsi ətrafında dəfn olunur.

Əhməd Yəsəvinin İbrahim adlı bir oğlu olmuş, hələ özü sağ olarkən oğlu vəfat etmişdir. Bundan başqa, onun Gövhər Şahnaz və Gövhər Xoşnaz adında iki qızı olmuşdur. Türkünstanın, Orta Asiyanın müxtəlif

bölgələrində, həm də Anadoluda özərini Əhməd Yəsəvinin nəslindən sayanlar indi də az deyil.